

Liikumine allikate poole

Aivar Kull. August Gailit. Lahtiste allikate poole. (Eesti kirjanikke.) Tartu: Ilmamaa, 2022. 400 lk.

Eduard Ole õlimaalil „Kirjanik August Gailiti portree” (1932) on kujutatud 42-aastasest August Gailitit, suits suus, mõtleja poosis käsipõsakil, vasak silm teraselt sihtimas midagi maalilt välja jäävat, pööramata vähimatki tähelepanu alt paremast nurgast tema poole sirutatud käele. Kas selles väljendub lihtsalt tõsine ja kriitiline pilk? Või iseteadliku looja arrogants, omane suurvaimule, kellel jätkub vajalikku jultumust luua oma kunstimaailm olemasoleva reaalsuse kõrvale, osutada oma loomingus millelegi muule kui halhile argipäevale, viia lugeja paremasse ilma või ohu aimuses maalida tema silme ette apokalüpsist?

See portreemaal, üks Ole rohketest meistriteostest, on valitud kaanepildiks Aivar Kulli monograafilisele käsitlusele August Gailitist ja peaks niisiis olema sisuga kooskõlas, Gailiti vääriline. Kui selles nähagi teatavat pretensiooni, siis kas raamatu sisu kannab selle välja?

Raamatu alapealkiri „Lahtiste allikate poole” on laenatud Gailitilt, ent sama ootuspäraselt võiks kõlada ka „Elu ja looming”. Sellise eelhäälestusega asusingi lugema. Kuid raamatu mahus kirjanikukäsitluste puhul, nii vähe kui neid ka ilmub, olen tabanud end oma uudishimu fookust suunamas pigem elukäigule kui loomingule, eriti kui käsitluse objekt on elanud huvitavat või seiklusrikast elu, olnud nn avaliku elu tegelane ja mõjuta-

nud ühiskonda mitte üksnes oma teostega, vaid on jätnud ka isikupärase jälje kaasaegete mälestustesse ja pärimusse. Selliste inimeste elukäigu kujutamine on omaette väärtus, mille juures ei maksa peljata n-ö kollasust. Mis täna kollane, see on saja aasta pärast kultuurilugu, puhas kuld.

August Gailit kahtlemata oli seda tüüpi värvikas ja eluloo esitamist vääriv isiksus. Sellest tunnistavad nii omaaegsed kirjanduselus pulbitsenud ja avalikkuse ette jõudnud skandaalid kui ka osalt seni varjule jäänud materjal. Gailiti elus ja seltskondlikus suhtlemises leidub rohkesti intrigeerivaid seiku, millesse biograaf võiks haarduda, ning tema publitsistika ja epistolaarne pärand pakuvad hulgaliselt huvi äratavaid seoseid, mis toetavad ka ilukirjandusliku loomingu mõtestamist ja mille lahtiharutamine võiks olla tõeline intellektuaalne nauding. Kirjanik omas ajas ja vaimses mõjuväljas, ühtlasi olles võtja ja andja ning kiirates oma loomingu rikkust järelepõvedele – selle näitamine peaks avaramas plaanis olema selliste kirjanikukäsitluste eesmärk.

Muidugi leidub seda kõike Aivar Kulli raamatus. Eriti süstemaatilised on teoste ülevaated – enamasti refereerivad sisukirjeldused, millele on lisatud ohtralt näiteid nii kaasaegsest kriitikast kui ka hilisemast kirjandusteaduslikust retseptisioonist. Tunnistan, et selliste kirjanduslike biograafiate lugemisel kipun teoste käsitlustest üle libisema nagu igavamat sorti ilukirjanduses põhiliiniga kehvasti haagitud looduskirjeldustest. Kuigi teinekord on hädasti vaja just teoste kohta lugeda. Materjal on Kullil hoolikalt läbi töötatud ja esitatud ka kõiki vastandlikke hinnanguid arvesse võttes üksikasjalikult. Tüsedast tööst sekundaarmaterjaliga

kõneleb mahukas märkustega varustatud viiteaparatuur. Kuid siis tekivad lüngad ja lugejat tabab teatav katkestuse tunne. Selle asemel et võtta mõni tekst lahti biograafilisteks pulkadeks, hüljatakse esialgne ärgitus ja jäetakse edasi mõtlemine otsesõnu lugeja hooleks. Nagu algselt ajakirjanduses ilmunud ja alles 2018. aastal Ilmamaa hoolet kaunis kujunduses raamatuks saanud värssloo „Pühajärve” puhul, mille alapealkiri „Suine kiri Felix Ormussonile. Biograafiline följeton värssiden” kõlab ajastu konteksti silmas pidades vähemalt ahvatlevalt. Olgu peale riimid Kulli sõnul „barbaarsed”, luuletusena polegi seda vahest mõtet võtta, kuid poeetilisse vormi valatud n-ö egodokumendina küll. „Pühajärvega” suuresti kattuva värsslätituse kohta Tuglasele on Kulli kommentaar sealsamas järgmine: „Selles vemmalvärsslikus elumehelikus läkituses on hulgaliselt isiklikku laadi vihjeid, nagu näiteks: „Nii naine karikaks, kust kordamööda juvvas, / üks kuljus vaskne iga eesli kaelan...”; asjast huvitatu võib läkitusega tutvudes avastada nii ridadest kui ka ridade vahelt mitmeid eraelulisi „paljastusi”” (lk 202).

Milleks on siin jutumärgid ja miks peljata paljastusi? Kohti, kus Kullis lööb välja kirjanduse käsitlemise seisukohalt tarbetu moralist, leidub raamatus rohkesti. Sellises suhtumises on midagi vanamoelist, et mitte öelda anakronistlikku. Kull ei varja oma autoripositsiooni, ometi näib selles olevat ka üksjagu poosi, nii et tekib kahtlus: kas ta ridade vahel tegelikult ei imetle seda, mida sõna-sõnalt taunib? Minna sõjakäigule kollase kirjanduse vastu koos Gailitiga, kes alati mitte just viisaka (küll aga vaimuka!) följetoneerimisega on kultuurilugu üksnes võrtsidega toitnud?

Paljastusi, olgu siis jutumärkides või ilma, saab teha ka peenetundeliselt. Praegu paistab Kulli hoiak mulle natuke nõukogudeaegsete kirjanduskäsitluste stiilis, millesse trükki jõudmise kindlustamiseks

ja hoopis harvemini meelsuse näitamise huvides poetati nii nõukogude ideoloogias kui ka kommunismiehitaja moraalist tõukuvaid hinnanguid. Muuseas, mitte ainult ühel korral ega põhjusel ei meenu mulle Kulli raamatut lugedes professor Harald Peebu monograafia „Henrik Visnapuu. Ühe elu ja loometee piirjooni” (1989), mille suurimaks vajakajäämiseks oli küll allikaviidete puudumine, kuid selle ilmumise tõttu õnnelt nn üleminekuajal tuli hinnangulistest passustest lihtsalt mööda lugeda. Aga Peep hindas kõrgelt mõlemat, nii Visnapuu luulet kui ka Gailiti proosat. Mulle näib, et Peebu Visnapuuraamat on mõneti olnud ka Kulli teejuhiks ja eeskujuks. Kulgesid ju mõlema kirjaniku ja sõbra teed üsna rööbiti ning see tuleb Kulli raamatustki välja. Kuigi siinkohal võiks teha lisandusi: mõlemad olid tegelikult ägedamad kultuuri- ja kirjanduselu korraldajad, kui see tuleb esile Kulli raamatus – Gailit küll rohkem ideede genereerijana, Visnapuu aga võimulähedaste kontaktide hoidja ja tegutsejana, tegeliku organiseerijana, kes pealegi oskas leida raha. Gailit laskis end ametisse rakendada vähem. Gailit pressiaataseena Riias 1920–1922 saab põgusalt mainitud, temast Vanemuise juhi ja dramaturgina aastail 1932–1934 on juttu rohkem, see episood puutub pisut rohkem isiklikku ellu kui loomingusse. Koos Visnapuuga oli Gailit 1920–1921 pilganud Vanemuises lavastatud Ferdinand Karlsoni kesist algupärandit „Kalevipoeg ja Sarvik”, milles ärkamis-aegne ilutsemine oli ühendatud pseudo-modernsete võtete ja rahvuslik-positiivse ideega. Euroopa õhku hinganud siurulaste eeskujuks oli tollal Max Reinhardti teater Berliinis, ja kas polnud see vana pilge põhjuseks, miks Gailit kutsuti kriisiolukorras kümme aastat hiljem teatrit juhtima? Küllap vana vimm oli vanemuislattel meele ja tulgu nüüd Gailit ja tehku ise paremini! Aga mida Gailit selles heapalgalises

ametis üldse tegi – peale selle, et võttis naiseks sama teatri näitleja Elvi Vaheri, lasi lahti Liina Reimani, lükkas tagasi Betti Alveri näidendi ja nihutas repertuaari veidi Saksa suunalt Vene poole? Võib küll ette kujutada Gailitit rohkem kamandas ja teisi rohkem tööd tegemas. Nagu ühel mälestuspildil Rootsi põgenikelaagrist, kus Gailiti tegi üheselt selgeks, et teised on loodud luuda liigutama ja tema töid juhatama.

Umbes raamatu viimases kolmandikus on kompositsioonis nihe või saab mulle selgeks, et mu lugemiseeldus „elu ja looming” enam ei toimi. Gailiti sureb leheküljel 255, kuid sellele järgneb veel palju rohkem kui looming ja tegevus paguluses. Sellesse lõpukolmandikku jääb ka kõige kauem küpsenud, põhiosas juba kodumaal valminud ja katkenditena siin osaliselt ilmunudki romaani „Leegitsev süda” vaatlus, rääkimata muust. Ka Gailiti trükkis avaldatud kirjad Tuglasele Siuru ajast ja Eesti Vabariigi algusaastaist tulevad pikemalt jutuks alles pagulasperioodil, kuigi kirjaniku varasemat elujärku dokumenteerivad need üpris värvikalt, samuti välisteenistusele Riias järgnenud reisimist lõuna pool Euroopas. Kui neil varasematel kirjadel ongi võrdluses pagulasperioodi Gailitiga mõnevõrra jumet, näib ometi, et põhiloomuses jäi Gailiti ikkagi samaks – muutusid ainult aeg ja olud tema ümber, ja vastavalt neile ka teemad ja seisukohavõtud.

Omaette peatüki on lõpuosas saanud ka A. H. Tammsaare. Eks nende kirjanike vahel teatud rivaliteet valitses ja sellega seoses leiab (lk 286–290) käsitlemist ka üks mu kirjanduslik pahategu. 1998. aasta jaanuaris sattusin lugema Gailiti kirja Valev Uibopuule, mis oli ülimalt kriitiline Eesti Kirjanike Kooperatiivile kirjutamiseks saadetud Leonid Treti käsikirja „A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin” suhtes. Tammsaare 120. sünniaastapäeva

puhul avaldas tollane Postimehe kultuuri-toimetaja ja Gailiti vaimust vallatud Margus Kasterpalu sellest kõhklematult katkendi koos mu saatesõnaga. Seda, et Gailiti pahameele peamiseks ajendiks oli Trett, Kull oma raamatus ei maini, kuid see polegi nii oluline. Igatahes tekitas see Tammsaare uurimisele pühendunud Leenu Siimiskeris ja Elem Treieris põhjendatud pahameelt, kuid ma olin siis ja olen ka nüüd ühes Kulliga veendunud, et see hiljem ka August Gailiti „Kirjades Eesti Kirjanike Kooperatiivile” (1999) täies mahus (ja kommentaarideta – need oluaks liigsed!) avaldatud följetonilaadne erakiri ei suuda võtta tükki küljest ei Gailitilt ega Tammsaarelt.

Sai juba mainitud, et Kull ei varja oma autoripositsiooni. Kohati on seda palju võitugi. Mis autori saatesõnas Gailiti juurde jõudmisest on kohane, seda võinuks põhitekstist kas või nõudliku toimetamise käigus välja rehitseda. Ja milleks jäädvustada kõiki neid jälgede ajamisi ja enesekohaseid muljetamisi varasemast, mis võiks olla hoopis üks teine memuaarse koega raamat. Või siis pisivestet teemal „Mina ja Gailiti”. Raamatu lõpetab „Lisad”, koostisosadeks esseistlik „Vagabundid maailmakirjanduses” ja Gailiti teoste tõlgete ning raadioteatris etendatud loomingu loetelud. Õigupoolest võiks sellesse alajaotusse kuuluda ka peatükk „Pikk kodutee” Gailiti loominguga ja nn tuletatud teoste – filmide, lavastuste – (postuumsest) retseptisioonist kodumaal.

Mõni pisem tähelepanek veel. Mulle jääb mõistatuseks, miks norra keeles kirjutanud Knut Hamsuni romaanide pealkirjad on antud saksa keeles (lk 39) – ehkki saksa tõlkes neid küllap siis just loeti. Lk 212 mainitud Henrik Visnapuu onutütre õige nimi on Harieta Kalm (1926–2018), raamatus esinev nimekuju on Vallo Kepi Visnapuu mälestuste 2010. aasta väljaande saatesõnast rändama läinud viga. Lk 257 kerkib pähe filoloogiline kontrollküsimus:

kui inimesel on 70. juubel (siin kontekstis postuumselt), siis kui vanaks ta tegelikult saab? Lk 77 on 2017. aasta Loomingu septembrinumbris ilmunud „Tartu vaimu” nimetatud Gailiti veste esmatrükiks – asjaolu, mis kahtlemata teeb au selle veste tegelikule autorile, kelle nimi jäägu ka siin mainimata.

Kas ma vastasin arvustuse alguses esitatud küsimusele, kas raamatu sisu kannab pretensiooni välja? Tunnistan, et kaldusin kõrvale ja unustasin. Aga vastamatagi on selge, et vähemalt pretensioon peab olema ja jääma. Kirjandusteaduslikke artikleid,

mida avaldab erialaajakirjandus ja mida on puistatud temaatilistesse kogumikesse ja pühendusteostesse, meil jagub. Need on vähestele pühendatutele. Seda enam tuleb tervitada iga laiemale lugejaskonnale suunatud kirjanikumonograafiat ning Ilmamaa tööd nii sarja „Eesti kirjanikke” elus hoidmisel kui ka kirjanduspärandi, sealhulgas paljude Gailiti teoste uustrukkidenä, väljaandmisel. Ka siis, kui liigutakse lahtiste allikate poole, päriselt kohale jõudmata.

JANIKA KRONBERG